

NUTQ FAOLIYATI VA ULARNING XUSUSIYATLARI

Mirzaraximova G.I.

Chirchiq davlat pedagogika universiteti. Psixologiya kafedrası o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: egosientrik nutq, nozologik, simptomologik, nutq defekti, dizartriya, motor alamiyasi, motor afaziyasi, duduqlanish, sensor afaziya.

Ключевые слова: личная речь, речевая деятельность, внешняя речь, внутренняя речь, устная речь, письменная речь, речевое расстройство, словесно-смысловая речь.

Key words: personal speech, speech activity, external speech, internal speech, oral speech, written speech, speech disorder, verbal-semantic.

Резюме:

Mazkur maqolada nutq faoliyati va ularning xususiyatlari to'g'risida so'z yuritiladi. Mavzu yuzasidan tadqiqotlar olib borgan olimlarning ilmiy ishlariga sharh beriladi.

Резюме:

В данной статье говорится о речевой деятельности и ее особенностях. Дан обзор научных работ ученых, проводивших исследования по данной теме.

Summary:

This article discusses speech activity and its features. It provides an overview of the scientific works of scientists who conducted research on this topic.

Olimlar tashqi moddiy dunyoning ichki, ideal, sub'ektiv modellari haqida gapirishadi (V.F. Venda, 1977; A.N. Kryukov, 1988). Bu "ob'ektning psixik modeli" bo'lishi mumkin, (V.F. Vendning), shuningdek voqelikning fragmenti yoki vaziyatining ham (A.N. Kryukov) yoki matnning ideal, psixik obrazi (A.E. Babaylova) ham bo'lishi mumkin. Ular tajribaning sub'ektiv klasterlariga kiradi va ular bilan bog'liq va biror bir vazifaning bajarilishi fursatiga kelib inson tomonidan to'plangan va faollashtirilishi mumkin bo'lgan, uzoq muddatli xotira blokidan chaqirib olingan barcha bilimlarni qamrab oladi (3; 27-b). Bunda, dunyoning umumiy manzarasi haqida insonning dunyo, o'zi, qadriyatlar va hokazolar haqidagi bilimlari tizimining ba'zi strukturalangan yig'indisi singari gapirar ekan, uning modeliga dunyoning voqelikni belgilar yordamida ifodalaydigan tilga oid manzarasi (6; 70-86 b) va ongning kommunikasiya aktlarida fikrlash, voqelik

va tilning o‘zaro ta’siri natijasida paydo bo‘ladigan, fikrlash-til faoliyati uchun muqarrar bo‘lgan mahsuloti ham kiritiladi (7; 177-b).

Yuqorida yuritilgan fikrlarga asoslanib, N.A.Fomina shunchaki shaxsning emas, balki tilga ega bo‘lgan shaxsning ko‘rinishlarini tadqiq qilish zarur va mumkin ekanligi haqida xulosa qiladi.

“Tilli shaxs” («yazikovaya lichnost») tushunchasi paydo bo‘lishining o‘zi tilning alohida inson faoliyatida va umuman jamiyat hayotida nihoyatda muhim ekanligidan, shuningdek “inson omili”ning ham tildagi o‘rni, boshqacha qilib aytganda tilning insonda va insonning tilda muhimligidan dalolat beradi (T.G. Vixel, 1989).

Tilli shaxs tushunchasini ishlab chiqishda Yu.N. Karaulov katta hissa qo‘shgan. U tilli shaxs deganda insonning strukturaviy-til murakkabligi darajasi, voqelikni aks ettirishning chuqurligi va aniqligi, hamda ma'lum maqsadga yo‘nalganligi bilan ajralib turuvchi nutq bayonlarini (mantlarni) yaratishni va idrok qilishni shartlaydigan qobiliyatlari va xarakteristikalari yig‘indisini tushunadi. Uning fikriga ko‘ra, mazkur ta’rifda inson individualligining xarakteristikalari va u yaratadigan matnlarning o‘ziga xos xususiyatlari birlashtirilgan. (5; 3-b). Tilli shaxsni tahlil qilish uchun uni tashkillashtirishning semantik-tuzilish darajasining xarakteristikasi, dunyo til modelining yoki mazkur shaxs tezaurasining rekonstruksiyasi, shuningdek matnlarning yaratilishi jarayonlarida va ularning mazmunida o‘z aksini topadigan uning hayotiy yoki situativ dominantlari, ustanovkalari, motivlari zarur.

N.A.Fominaning asarida (8; 10-14 b) Yu.N. Karaulovning “tilli shaxs modelining uch darajali tasavvuri” konsepsiyasi ko‘rib chiqilgan va unda quyidagilar ajratilgan:

a) leksikon - verbal-semantik daraja, tilning leksik-grammatik fondini egallaganlikni aks ettiradi;

b) tezaurus - lingvo-kognitiv daraja, dunyo manzarasining darajasi;

v) pragmatikon – strukturasi spesifik namunali elementlardan tashkil topadigan kommunikativ rollar, motivlar, maqsadlar tizimi bo‘lib, ular kommunikasiya jarayonida shaxsni boshqaradi.

Verbal-semantik darajada birlik sifatida alohida so‘zlar chiqadi, stereotiplari esa eng ko‘p ishlatiladigan, standart so‘z birikmalari, o‘ziga xos klishelar hisoblanadi. Modomiki bizning boshqa odamlar bilan o‘zaro ta’sirimizning umumiy yig‘indisida kattagina qism shablon o‘zaro ta’sirlarga tegishli, so‘zlashuvning shablon mavzulariga birlashtirilganga o‘xshash butun bir shablon jumlar hosil bo‘ladi (9; 123-b). Bu demak, inson bir so‘zni talaffuz qilar ekan, boshqalarning javob izhori uchun o‘z zimmasiga ma'lum “majburiyat” oladi

(4; 307-b). Bunday jumla-shablonlar tilli shaxs verbal-semantik (nulevoy) darajasining aksi vazifasini bajaradi va bunda birliklar o'rtasidagi munosabatlar stereotiplangan nutq aktlarida faollashadi.

Nutq faoliyati, har qanday boshqa faoliyat singari, ikki tomonning birligi bilan belgilanadi: tashqi, ijrochi, faoliyatning o'zini amalga oshiradigan, va ichki, tashqaridan kuzatib bo'lmaydigan, uning tashkillashtirilishini, rejalashtirilishini va dasturlashtirilishini amalga oshiradigan.

Nutqni insonlarning muloqot jarayoni va fikrlash faoliyati mexanizmi sifatida ko'rib chiqar ekan, psixologlar nutqning bir-biri bilan chambarchas bog'liq ikkita funksiyani – muloqot qilish (kommunikativ funksiya) va fikrlash vazifasini (nutq-fikrlash funksiyasi) ajratishadi. Kommunikativ funksiyada, o'z navbatida, harakatga undash va xabar qilish funksiyalarini farqlash qabul qilingan. Nutq, u yoki bu predmetlar, hodisalar, ularning orasidagi sifatlar va munosabatlarni bildirganligi tufayli fikrlarni ifodalash vositasi, shakliga aylanadi. Shu sababli nutqning semantik yoki signifikativ funksiyalari haqida gap yuritiladi. Biroq nutq, fikrlash jarayonida bu bilan cheklanib qolmaydi. Tilni ijtimoiy-belgili tizim sifatida o'zlashtirar ekan, inson fikrlashning u bilan chambarchas bog'liq bo'lgan mantiqiy shakllari va operatsiyalarini egallaydi, nutq predmetlar va voqelik hodisalarini tahlil va sintez qilish, taqqoslash va umumlashtirish vositasiga aylanib boradi. Nutqni bir nechta turga differensiasiyalash qabul qilingan: og'zaki, yozma, ichki, avtonom, egosentrik, daktil, hatti-harakat nutqi.

Og'zaki nutq deb, eshitish orqali qabul qilinadigan til vositalari yordamida amalga oshiriladigan verbal (so'zlar yordamidagi) muloqotga aytiladi. U nutq muloqotining alohida komponentlari birin-ketin tug'ilishi va anglashinishi bilan xarakterlanadi. Og'zaki nutqning tug'ilishi jarayonlari orientirovka bo'g'inlari, bir vaqtda rejalashtirish (dasturlash), nutqni amalga oshirish va nazorat qilishni o'z ichiga oladi; bunda rejalashtirish, o'z navbatida, ikkita parallel kanallar bo'yicha sodir bo'ladi va mazmun va motor-artikulyasiya jihatlariga tegishli. Og'zaki nutq dialogik va monologik nutqlarga bo'linadi.

Yozma nutq deb, yozma matnlar yordamida amalga oshiriladigan verbal (so'zlar yordamidagi) muloqotga aytiladi. U ham muddati o'tgan (masalan, xat), ham bevosita (yig'ilish paytida yozishmalar almashish) bo'lishi mumkin. Yozma nutq og'zaki nutqdan nafaqat grafikadan foydalanishi bilan, balki grammatik (avvalambor sintaksis) va uslubiy jihatlar bilan ham – o'ziga xos tipik sintaksisga oid konstruksiyalari va spesifik funksional uslublari bilan ajralib turadi. Unga nihoyatda murakkab kompozision-strukturaviy tashkillashtirish xos bo'lib, uni maxsus egallash kerak bo'ladi, va shu sababli — maktabda yozishni o'rgatish muhim vazifa hisoblanadi. Yozuvni anglash og'zaki nutqni anglashdan farq

qiladi, chunki matn bir vaqtning o‘zida anglanishi, yoki ko‘pincha, katta-katta “bo‘laklar” shaklida anglanishi mumkin.

Ichki nutq — bu real kommunikasiya jarayonidan tashqarida til belgilaridan foydalanishning har xil turlaridir. Uchta asosiy tip ajratiladi: a) ichki gapirish — tashqi nutq strukturasi saqlagan holda, biroq fonasiyaga ega bo‘lmagan, ya’ni tovushlarni talaffuz qilmasdan “o‘zicha gaplashish” bo‘lib, u qiyin sharoitlarda fikrlash masalalarini echish uchun tipik hisoblanadi; b) sof ichki nutq bo‘lib, undan fikrlash vositasi sifatida foydalaniladi, spesifik birliklardan foydalanadi va tashqi nutq strukturasi bilan farq qiladigan spesifik strukturaga ega; v) ichki dasturlash - nutq izhori, butun bir matn va uning qismlarini o‘ylab qo‘yishning spesifik birliklarida (tip, dasturlar) shakllantirish va mustahkamlash (A. N.Sokolov. N.I.Jinkin va boshqalar). Ontogenezda ichki nutq tashqi nutqning interiorizasiya jarayonida shakllanadi.

Bolalar nutqi rivojlanishining kattalar nutqini egallashga o‘tishidagi erta bosqichlaridan biri bolalar avtonom nutqi deb ataladi. Shakliga ko‘ra bolalar nutqining “so‘zlari” kattalar so‘zlarining buzib aytilishi natijasi yoki ularning ikki marta qaytarilgan qismlaridir (masalan, “moloko” o‘rniga “koko”, “kiska” o‘rniga “kika” va hokazo). Bolalar nutqining xarakterli xususiyatlari: 1) vaziyatlilik bo‘lib, so‘zlar ma’nosining beqarorligi, ularning noaniqligi va ko‘p ma’holiligini keltirib chiqaradi; 2) o‘ziga xos “umumlashtirish” usuli bo‘lib, predmetning ob’ektiv belgilari yoki funksiyalariga emas, balki sub’ektiv hissiy taassurotlarga asoslanadi (masalan, bitta “kika” so‘zi bilan barcha yumshoq va paxmoq buyumlar – po‘stin, sochlar, yumshoq ayiqcha, mushukni aytishi mumkin); 3) so‘zlar o‘rtasida fleksiya va sintaksik munosabatlarning bo‘lmasligi.

Bola nutqi ko‘proq yoki kamroq yoyilgan shaklda bo‘lishi va uzoq vaqt davomida saqlanib qolishi mumkin. Bu istalmagan hodisa nafaqat nutqning shakllanishini, balki umuman aqliy rivojlanishni ham to‘xtatib turishi mumkin. Bolalar bilan olib boriladigan maxsus nutqni rivojlantirish ishlari, atrofdagi kattalarning bolaning hali rivojlanmagan nutqiga “moslashgan” taqlidni inkor etuvchi to‘g‘ri nutqi profilaktika va korreksiya vositalari bo‘lib xizmat qiladi.

Egosentrik nutq — o‘z-o‘ziga qaratilgan, amaliy faoliyatni boshqaradigan va nazorat qiladigan nutq. L.S.Vigotskiy o‘zining J. Piaje bilan polemikasida ko‘rsatib bergandek, uning kelib chiqishi genetik jihatdan tashqi (kommunikativ) nutqga borib taqaladi va uning qisman interiorizasiyasi mahsuli hisoblanadi. Egosentrik nutqni tashqi nutqdan ichki nutqga o‘ziga xos o‘tish deb hisoblash mumkin. “Egosentrik nutq” tushunchasidan, qoidaga ko‘ra, patopsixologiyistikada muvofiq sindromlarni tasvirlashda foydalaniladi.

Daktil va ishoralar nutqidan surdopedagogikada karlarni so‘zlashuv nutqiga o‘rgatishda yordamchi nutq vositasi sifatida, shuningdek karlarning shaxslararo kommunikasiyasida va eshitadiganlarning karlar bilan muloqotida ham foydalaniladi.

Nutqdagi buzilishlar - turli kasalliklar sababli yuzaga keladigan shakllanib bo‘lgan nutqning buzilishi (kattalarda) yoki bolalarda uning normal rivojlanishidagi buzilishlardir. Buzilishlar turli xil sabablarga ko‘ra vujudga keladi: markaziy nerv sistemasining olinadigan signallarni tahlil va sintezini, ularni qayta ishlash va o‘zining nutq izhorlarini tashkil qilishni amalga oshiruvchi ba’zi bo‘linmalari shikastlanganda, eshitish analizatorining periferik qismidagi defektlar sababli, shuningdek nerv impulslarini po‘stloqdan periferik nutq organlariga uzatuvchi sistemalar patologiyasida, hamda bu organlarning anatomo-fiziologik defektlari mavjud bo‘lganda tovushli nutqni normal idrok etishning buzilishlari.

Normal nutq faoliyati uchun miyaning barcha strukturalarining saqlanib qolishi va yaxlitligi zarur, eshitish, ko‘rish va motor analizatorlarining periferik va markaziy bo‘linmalarining shikastlanishi nuqtadagi u yoki bu buzilishlarni keltirib chiqaradi. Buzilishlar organik va funksional genezisning turli xil buzilishlari bilan taqdim etilgan (Mitrinovich-Modjievskaya A., 1965; Bekker K. P., Sovak M., 1981; Asatiani N.M., Belyakova L. I., Vlasova N. A. va boshqalar, 1983; Volkova L. S., Lalaeva R. I., Mastyukova E.M., 1995). Ularning tabiati birlamchi buzilish, uning xarakteri, og‘irlik darajasi va nutqning shakllanish va ishlatilishi sharoitlari bilan shartlangan (atrofdagilar nutqining sifati, nutq orqali muloqotning hajmi va xarakteri va hokazo). Shunday buzilishlar borki, bunda idrok qilish jarayoni (eshitishning buzilishi, sensor afaziya) yoki nutq oqibatlarini buziladi (dizartriya, motor alaliyasi, motor afaziyasi, duduqlanish). Nutq sifatidagi o‘zgarishlar nihoyatda xilma-xil — alohida tovushlarni buzib talaffuz qilishdan tortib to fikrlashning buzilishiga olib keladigan butun nutq strukturasi total buzilishigacha.

Nutqdagi buzilishlarning murakkab strukturasi tushunish, ularning birlamchi va ikkilamchi belgilarini aniqlash, keyin esa korreksion va terapevtik yordam usullarini belgilash faqatgina nutq buzilishlarining klassifikatsiyasi asosida amalga oshirilishi mumkin.

Kompleks yondoshuv asosida konkret tadqiqotlar olib borishda (M.E.Xvatsev, F.A.Rau, O.V.Pravdina, S. S.Lyapidevskiy, B. V. Grinshpun) u yoki bu buzilishlarning xarakteri haqidagi an’anaviy tasavvurlarni qaytadan jiddiy ko‘rib chiqish zarur ekanligi ko‘rinib qoldi. Atama va tushunchalar korpusining o‘zi uzoq vaqt mobaynidagi empirik topilmalar asosida va turli xil bilim sohalarida shakllangan ekan, bu atamalar tizimlar tashkil qila olmagan. 1960-1980 yillar

logopediyasining asosiy vazifalaridan biri – buzilishlar klassifikasiyasiga o‘z munosabatini ishlab chiqish bo‘ldi. Komplekslik prinsipidan kelib chiqib, klinik va pedagogik xarakter mezonlariga tayangan holda yagona klassifikasiya yaratishga urinib ko‘rildi. Biroq ma'lum bo‘lishicha, bir tomondan, medisina logopedik o‘rganish jarayonida aniqlangan nutq defektlari uchun izohlovchi kuchga ega bo‘lgan ishonchli ko‘rsatkichlarga ega emas, boshqa tomondan esa -aynan bitta nutq defekti (logoped nuqtai nazaridan) o‘zining patofiziologik mexanizmi va klinik manzarasiga ko‘ra (vrach nuqtai nazaridan) har xil bo‘lib chiqdi.

Nozologik (klinik-pedagogik) va simptomologik (psixologik-pedagogik) yondoshuvlarning ilmiy asoslangan nisbati hozirgi kunda nutq buzilishlarining ikkita asosiy klassifikasiyasida – psihologik-pedagogik (M.E.Xvatsev, F.A.Rau, O.V.Pravdina, S.S.Lyapidevskiy, B. V. Grinshpun) va klinik-pedagogik klassifikasiyalarida (R.E.Levina) ifodalanadi va nutq buzilishlarini turli jihatlardan ko‘rib chiqadi. Shu bilan birga ikkala klassifikasiya ham, bir-birini to‘ldirgan holda, nutq patologiyasi kuzatiladigan bolalar guruhlarini shakllantirish imkonini beradi va simptomatika va nutq buzilishlarini hisobga olgan holda, tizimli differensiyalangan logopedik ta'sir ko‘rsatishni ta'minlaydi.

Adabiyotlar:

1. Avlaev O., Butaeva Yu. Psychological determinants of personal maturity. Scientific-methodical journal of public education. 2021. No. Page 6, 87-92.
2. Avlaev O. U. Pedagogik innovatsiyalarni talaba ijtimoiy intellekt dinamikasiga ta'siri. Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar (2021 yil №5) 333 -341 b.
3. Арутюнова, Н.Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы [Текст]: Монография / Н.Д. Арутюнова. –М.: Наука, 2007.-384 с.
4. Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования [Текст]: Монография / И.Р. Гальперин. –М.: Наука, 1981. -138 с.
5. Гордон, В.М. Структурно-функциональный анализ психической деятельности [Текст] / В.М. Гордон, В.П. Зинченко // Системные исследования -1978. –М.: Наука, 1978. –С. 136-151.
6. Леонтьев, А.А. Язык, речь, речевая деятельность [Текст]: Монография / А.А. Леонтьев. –М.: Просвещение, 1969 а. -216 с.
7. Локалова Н.П. Познавательное и личностное развитие учащихся в системе современного школьного образования [Текст]: Учебно-практическое пособие/Н.П.Локалова –М.: Педагогическое общество России, 2013.-141 с.
8. Микк, Я.А. Методика измерения трудности текста [Текст] / Я.А. Микк // Вопросы психологии. –1975. –№ 3. –С. 147-156.
9. Пустосмехова Н.А. Развитие языковой компетентности учащихся / [Текст] Н.А. Пустосмехова, Е.М.Безгодова //Культура образования =The Culture of Education: сб. материалов VIII Ежегодной междунар. науч.-практ. конф. Ассоциации школ Международного бакалавриата стран СНГ (Пермь, 24-26 апр. 2014 г.) / Мин.обр.и науки РФ, ФГБОУпроф. образования "Пермский гос. гуманитарно-педагогический ун-т", Ассоц. школ Междунар. бакалавриата стран СНГ; редкол.: К. Э. Безукладников [и др.]. -2014. -С. 211-213.